

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА

МЕДИНСЬКА Наталія Миколаївна

УДК 811.161.2'367

Структура семантичного поля
дієслів багатократно-дистрибутивної
і розподільної дії

10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2000

Дисертацією є рукопис
Робота виконана на кафедрі української мови Національного педагогічного
університету імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти науки України

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Плющ Марія Яківна,
Національний педагогічний
університет імені М.П.Драгоманова,
професор кафедри української мови

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Городенська Катерина Григорівна,
Інститут української мови НАН України,
заступник директора

кандидат філологічних наук, доцент
Стишов Олександр Анатолійович
Київський державний лінгвістичний
Університет, доцент кафедри
загального та українського мовознавства

Провідна установа – Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника,
кафедра української мови, Міністерство освіти і науки
України, м. Івано-Франківськ

Захист відбудеться “ 23 ” січня 2001 року о 16-30 год. на засіданні
спеціалізованої вченої ради
К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті М.П.Драгоманова 01601, м.
Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “ 19 ” грудня 2000 року.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного
університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м.Київ, вул.Пирогова, 9.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н.П.Гальона

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ.

Дисертаційна робота присвячена дослідженню категоріальної семантики дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії (БДД і РД), яка теоретично інтерпретується як вияв аспектуальних значень слів, об'єднаних у лексико-семантичне поле.

Актуальність дослідження випливає з необхідності нового осмислення лексичних одиниць – не тільки як номінативних знаків, а й як знаків, які акумулюють соціально-історичну, конкретно-емоційну і функціонально-семантичну інформацію. Вона зумовлюється потребою більш глибокого осмислення закономірностей функціонування і розвитку мови, що ґрунтується на дослідженні часткових лексико-семантичних мікросистем з метою створення цілісної картини системної організації мови.

У сучасному мовознавстві, позначеному бурхливим розвитком нових теорій типу трансформаційної (Н.Хомський), відмінкової (Ч.Філлмор), функціональної (Н.Халлідей) граматик, помітно зросла увага вчених до різномірної природи повнозначного слова, зокрема дієслова, яке характеризується складною категоріальною системою. Одним із перспективних напрямків дослідження лексичних одиниць є вивчення їх семантики як на словниковому і словотвірному рівнях, так і на рівні функціонування (у синтагматичі). Зокрема дослідники дієслова (О.М.Пешковський, О.О.Потебня, В.В.Виноградов, І.І.Мещанінов, О.В.Бондарко, В.М.Русанівський та ін.) підкреслювали необхідність вивчення категоріальної семантики з урахуванням зв'язків в окремих мовних ярусах та міжрівневої взаємодії лексики і граматики. Закладені В.Гумбольдтом і О.О.Потебнею основи семантичного дослідження лексики стали особливо актуальними в наш час.

В аспектуальному відношенні дослідженню підлягають окремі лексико-семантичні розряди дієслів, їх структурна організація, що відображає способи перебігу дії в часі. Якщо такий зміст традиційно розглядався як варіативні значення граматичної категорії виду (А.Мейє, Дж.Грубор, О.О.Шахматов, Л.В.Щерба), то в сучасній лінгвістиці його кваліфікують як семантику способів дієслівної дії, в яких виявляються аспектуальні властивості дієслова (Ю.Д.Апресян, О.В.Бондарко, Л.М.Васильєв, Р.М.Гайсіна, Ю.С.Маслов, Н.Ю.Шведова та ін.).

В україністиці до проблеми виділення й характеристики способів дієслівної дії зверталися І.Р.Вихованець, А.П.Грищенко, В.В.Дятчук, Т.Є.Масицька, В.М.Русанівський. Однак об'єктом їхньої уваги є насамперед ознаки, за якими виділяють способи дієслівної дії, та їх класифікація. Вивченню ж часткових лексико-семантичних полів приділялося недостатньо уваги. Якщо на матеріалі російської (З.Д.Попова, Т.О.Потапенко,

Н.П.Сидорова, Н.М.Фірсова), чеської (З.Пауліні), латинської (М.Г.Сенів) мов досить повно проаналізовано структурування семантики дієслівних розрядів та їх функціональні особливості, досліджено інтенційно-валентний потенціал в аспекті впливу на семантико-синтаксичне моделювання структури речення, то в українській лінгвістиці ця проблема потребує комплексного аналізу й адекватного витлумачення. Певною мірою це позначається на недостатньому опрацюванні проблеми визначення статусу категоріальних значень способів дієслівної дії і семної організації функціонально-семантичних полів.

Пошук системи у багатогранній структурі дієслова, таким чином, вимагає подальшого дослідження категорії аспектуальних значень, що й зумовило вибір теми дисертації. Актуальність її посилюється у зв'язку з тим, що дієслова багатократно-дистрибутивної і розподільної дії досі не були предметом спеціального монографічного вивчення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами. Напрямок дисертаційного дослідження відповідає науковій проблемі кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова – “Лінгводидактичний опис функціонування української мови”.

Об'єктом дослідження є дієслова багатократно-дистрибутивної і розподільної дії, що входять до кількісних способів дієслівної дії.

Дослідженню підлягає семна організація лексико-семантичного поля дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії, що являє собою мікроструктуру лексики зі своєрідною семантикою дистрибутивності. Аналізуються мікрополя зазначеного поля в семасіологічному аспекті та з погляду мовної інтерпретації аспектуальних відношень. Інтерпретаційний компонент мовного змісту розглядається в дисертації на основі аналізу значення розподільності (дистрибутивності) та засобів її вираження.

Мета роботи визначити семну структуру і параметри функціонування дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії в сучасній українській літературній мові.

Для реалізації мети дослідження розв'язано такі **завдання**:

- 1) визначено ознаки дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії;
- 2) з'ясовано семну організацію лексико-семантичного поля дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії;
- 3) описано групи (підгрупи) лексико-семантичного поля дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії на основі виявлення спільних семантичних ознак;
- 4) охарактеризовано типи зв'язків між мікрополями лексико-семантичного поля дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії;

- 5) проведено аналіз дієслів за формальними засобами вираження дистрибутивності (префіксальні і постфіксальні моделі похідних);
- 6) охарактеризовано дієслова багатократно-дистрибутивної і розподільної дії за внутрішніми інтенційними ознаками і синтаксичною сполучуваністю;
- 7) виявлено специфіку різних лексико-граматичних груп дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії у заповненні ними позицій в структурі простого речення.

Методи дослідження. Відповідно до мети і завдань роботи використано описовий і зіставний методи дослідження. Принагідно залучався також метод кількісного аналізу. Науковий аналіз здійснювався на основі врахування відомих положень про зв'язок мови і мислення, співвідношення форми і змісту мовних одиниць.

Джерелами фактичного матеріалу послужили: “Словник української мови” (СУМ) (в 11-ти томах), “Словарь української мови” в 4-х томах за редакцією Б.Грінченка. Широко використано науково-популярні, публіцистичні тексти, а також твори українських письменників кінця XIX-XX ст., українська народна творчість та матеріали лексичної картотеки Інституту української мови НАН України. Проаналізовано 1814 дієслів БДД і РД.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає у комплексному дослідженні аспектуальної семантики дистрибутивності на основі аналізу лексико-семантичного поля дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії. Уперше в українському мовознавстві виділено й описано мікрополя досліджуваного поля дієслів за семною організацією, формальними засобами вираження дистрибутивності, за внутрішніми інтенційними ознаками та синтаксичною сполучуваністю; виявлено специфіку реалізації дистрибутивності дієслів у структурі речення.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що воно поглиблює новими відомостями теорію лексико-семантичного поля, сприяє систематизації різних підходів до вивчення дієслівної семантики. Результати дослідження мають значення для вивчення взаємодії лексичної, словотвірної і граматичної семантики в актах мовлення. Тим самим накреслюється перспектива для комплексного вивчення семантико-граматичної природи дієслова.

Практична цінність роботи. Матеріал та результати виконаного дослідження можуть бути використані для написання підручників і посібників із лексикології і граматики української мови, у процесі читання спецкурсів з морфології і синтаксису, а також у науково-дослідній роботі студентів.

Апробація роботи. Основні положення дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, на Міжнародній науковій конференції "Наука і освіта" (1997) та Міжнародній науковій конференції "Проблеми економічного і гуманітарного розвитку" (2000), яка відбулася у Рівненському економіко-гуманітарному інституті.

Публікації. Основний зміст дисертації викладено у 5 публікаціях.

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (272 найменування) та списку використаних джерел (71 одиниць), на основі яких проводилося дослідження. Обсяг дисертації без списку використаної літератури – 167с., повний обсяг роботи – 196с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дисертаційної роботи, визначено об'єкт, тему, завдання дослідження, джерела фактичного матеріалу, методи, наукову новизну, теоретичне й практичне значення дослідження.

У **першому розділі** "*Семна організація структури дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії*" розкрито семну структуру розглянутого семантичного поля і його мікрополя та зв'язок з іншими полями.

Поняттєвий зміст (сигніфікат) семантичної категорії аспектуальності втілюється у дієслівну категорію виду. Денотативна віднесеність зумовлює функціональне роздвоєння слова: з одного боку, воно призначене для ідентифікації предмета думки (позначуваного), а з іншого – для виконання певної функції в реченні. Взаємодія граматики і лексики виявляється в усіх граматичних категоріях, але особливо помітна вона у категоріях семантизованих (менш формальних), таких, як вид у дієсловах. Так, ядро поняттєвої категорії аспектуальності становить граматична категорія виду, а на її периферії перебуває функціональна семантична категорія способів (родів) дієслівної дії.

У сучасному мовознавстві немає одностайності у трактуванні поняття "способи дієслівної дії". Складність визначення статусу способів дієслівної дії в системі дієслівних категорій пояснюється тим, що в понятті акціональності перетинаються лексичні, словотвірні і граматичні аспекти, між якими не завжди видається можливим провести межу.

Предметом дослідження в теорії поля є групування мовних одиниць, об'єднаних на основі спільності позначуваного (семантичний принцип) та виконуваних функцій (функціональний принцип) або на основі комбінації обох ознак (функціонально-семантичний принцип). Виділені за цими ознаками угруповання являють

собою системні утворення з характерними для будь-якої системи зв'язками та відношеннями.

У дисертаційному дослідженні лексико-семантичне поле розглядається як сукупність мовних (головним чином лексичних) одиниць, об'єднаних спільністю змісту й формальних показників, які відображають поняттєву й функціональну спільність позначуваних явищ. Для семантичного поля характерна наявність загальної семантичної ознаки, яка об'єднує всі одиниці поля і виражається лексемою з узагальненим значенням, та наявністю, крім інваріантного, варіантних сем; ядерні і периферійні конститuentи поля консолідується навколо компонента-домінанти, утворюючи окремі мікрополя. Дистрибутивність як мовна категорія трактується в системі поняття аспектуальності і конкретних виявів семантики способів (родів) дієслівної дії. Дистрибутивність виділяється на фоні протиставлення часовому й оцінному способам дієслівної дії за ознакою: **кратність / некратність, багаторазова / одноразова дія.**

Ядро дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії утворюють семи, які відображають такі опозиційні ознаки:

1.Охоплення дією суб'єкта (об'єкта): дія стосується багатьох, усіх / дія стосується невизначеної кількості суб'єктів.

2.Тривалість дії: дія повторювана / тривала безперервна дія.

3.Спрямування дії на багатьох суб'єктів / на багато об'єктів.

4. Інтенсивність дії / неінтенсивність дії.

5. Еволютивність дії / результативність дії.

Периферійними ознаками дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії є: односпрямованість / різноспрямованість, циклічність / нециклічність, комплексивність / некомплексивність, аугментативність / неаугментативність, небажаний результат (негативний) / цілеспрямований результат, взаємність / невзаємність.

Дистрибутивні дієслова передають множинність суб'єктів дії, що і визначає неповну реалізацію кількісного протиставлення дій за тривалістю. Особливістю їх значення є специфічне вираження дії як повторюваної через часовий проміжок та розподільної між багатьма особами, іншими істотами або предметами у певній послідовності – один за одним. Наприклад: *Попадати*, док. 1. Упасти один за одним (про багатьох, багато чого-небудь). *Раптом хтось крикнув: "Повітря!" – Деякі попадали на землю, деякі застрибали в окопи.*(Г.Тютюнник)

Значення дистрибутивності ці дієслова можуть також виявляти у зв'язку з будь-яким іменником і у формі однини, якщо конкретна одиничність перетворюється у значення узагальнене. Наприклад: *У забрудненій воді риба переведеться.*

У “Словнику української мови” вказується на дві ознаки дистрибутивності: вказівка на множинність суб'єктів або об'єктів (“про всіх або багатьох”) і вказівка на розподільність у часі, поступовість дії (“один за одним”, “поступово”).

Ядро поля дієслів БДД і РД становлять активні дієслова, які мають значення: 1) "спрямованість дії на кілька об'єктів" або 2) "виконання дії багатьма суб'єктами": *помотати, полузати, повстромляти, почавити, потовкти*.

Дієслова БДД і РД можуть мати й інші дистрибутивні значення, які входять до окремих мікрополів і перебувають на периферії лексико-семантичного поля дистрибутивної дії (наприклад, мікрополів “повторюваної дії”, “темпоральності”, “тривалого переміщення у просторі”, “характеристики стану людини та її предметної діяльності”).

Мікрополе “повторюваної дії” об'єднує дієслова, які виражають дискретність у часових параметрах подій.

Ця ознака виявляється в тому, що події характеризуються як повторювані через відповідні інтервали часу або такі, що безперервно слідують одна за одною. При цьому можна виділити кілька нашарувань на основне значення: 1) “послідовної розподільної дії”, яка формально реалізується обставинним детермінантним компонентом "**одне (один) за одним (багато чого-небудь)**”: *перехопати, перевалити, похватати*; 2) “повторюваної дії”, що виражається засобом приєднання до дієслів БДД і РД обставинного детермінанта типу “**заново, повторно, по-іншому**”: *переливати, перелічувати, перемазувати*. До мікрополя "повторюваної дії" входять (за реєстром СУМ) 580 дієслів БДД і РД.

Мікрополе “темпоральності” вичленовується з поля дистрибутивних дієслів за ознакою темпоральності (часового перебігу дії), що реалізує семи: 1) "виконання дії час від часу, протягом тривалого часу" або "перебування особи, істоти, явищ природи у певному стані", яке словники подають як друге значення: *поутримувати, поцвісти, похруммати, похвилювати, попалити*; 2) "тривання дії в часі": "робити щось довго, кількаразово, як правило, з великим напруженням": *попоспівати, попоплакати, попадати, поопрати*; 3) "перебування десь тривалий час, влаштування надовго": *пересидіти, позасідати, поосидіти*. У СУМ нараховується 499 таких дієслів. Ознакою цього мікрополя є сполучуваність дієслова з обставинними поширювачами "**надовго**", "**тривалий час**", "**якийсь час**", "**багато разів**"(кількаразово).

Мікрополе “тривалого переміщення у просторі” утворюють дієслова зі значенням "переміщення у просторі", на яке нашаровуються відтінки темпу або періоду часу, зайнятого дією, та інтенсивності. Такі лексеми відображають ситуацію механічного

переміщення істот, предметів одних щодо інших у певному напрямку, в середовищі, з певним темпом.

Суб'єктом переміщення може бути істота або певний предмет, що здатні переміщуватися. Ці дієслова реалізують сему: "рух багатьох суб'єктів та об'єктів" (*позносити, позводити, позавозити, повідводити, порозносити, порозводити, порозпливатися*).

До розглядуваного мікрополя входять також дієслова, які можуть передавати переміщення "нормативного темпу" (*посідати, полягати, попадати, поклякати, поплигати*), "результативного переміщення з відтінком міри" (*понаїжджати, понабігати, поназбиратися, понасходитися*), "тривалого неспрямованого переміщення у часі" (*поповозити, попотягати, попоходити, пополітати, попоїздити, пополазити, попошукати*), прискореного руху як ознаки швидкої реакції суб'єкта на щось (*посхоплюватися, повискакувати, поприлітати, повскакувати, повлітати*) та ін. У СУМ нараховується 463 дієслова БДД і РД з просторовим значенням.

"Мікрополе , що характеризує стан людини та її предметну діяльність", утворюють дієслова стану. Семантика цих дієслів доконаного виду відрізняється нашаруванням додаткових відтінків оцінного змісту (почуттів, переживань тощо). Вони позначають: 1) зміну фізичного стану багатьох суб'єктів (*послабити, перехворіти, переглухнути, пообшпарюватися*); 2) зміну психічного стану багатьох суб'єктів (*перестраждати, побожсволіти, подичавіти*); 3) вияв стану людини як результату певної реакції на зовнішні дії (*поникнути, позамирати, помовкнути, поторопіти*); 4) зміну зовнішнього вигляду суб'єкта (*посушитися, повзуватися, позаляпуватися*); 5) результативний вияв волі, бажання суб'єкта (*посповідатися, похреститися, поодружуватися*).

До мікрополя з значенням стану людини, істоти відноситься 182 дієслова БДД і РД.

Периферійне становище займають дієслова, що позначають зміни в природному середовищі (у колі інших істот, явищ). Вони характеризуються наявністю сем: 1) зміна в органічному процесі природи (*поперегнивати, поперетлівати, переіржавіти*); 2) результативна зміна в явищах природи (*перевіяти, порозпускатися, порозливатися*); 3) виконання дії багатьма тваринами або результативний процес у тварин (*повилуплювати, повикльовувати, потелитися*). До цього мікрополя входить 48 дієслів БДД і РД.

На периферії лексико-семантичного поля дієслів БДД і РД перебувають дієслівні утворення з постфіксом **-ся**, що входять до ЛС полів взаємної, спільної та колективної взаємодії людей, контактування інших істот, а також ті, що характеризують процеси, пов'язані з рослинним світом (*посплітатися, попереплітатися, переплутуватися*).

Взаємно-зворотні дієслова з префіксами **по-, пере-** означають дію, яка виконується кількома суб'єктами, кожен з яких одночасно є її об'єктом (*перецілюватися, переділитися, перезнайомитися, пообійматися*).

Ядро поля взаємності становлять неперехідні дієслова доконаного і недоконаного виду, в яких на основне значення стану нашаровується значення дистрибутивної і розподільної дії. СУМ нараховує 42 таких дієслова.

Взаємодія полів *взаємності* та *дистрибутивності* зумовлена тим, що конструкції з множинним суб'єктом здатні виражати як взаємне, так і зворотне значення. Вони передають дію двох актантів, один з яких виконує функцію суб'єкта (репрезентується формою номінатива), а другий – множинного об'єкта (реалізується формою орудного відмінка з прийменником, коли йдеться про всіх або багатьох осіб або дія поширюється на всіх). Наприклад: *Переляються, док., розм. Поляються з усіма або багатьма (про одного) чи між собою (про двох або багатьох)*. СУМ, т.VI, с.212.

Поле *взаємності* може перетинатися також з *полем темпоральності*. Окремі взаємно-зворотні дієслова виражають процеси, дію, повторювані "час від часу", "раз у раз". Наприклад: *Целя від часу до часу перериваючи читання (читання) своїми замітками, немовби розмовляла і передражнювалася з його автором (І.Франко)*.

Зв'язок поля *дистрибутивності* простежується і з *полем сумісності*. У полі сумісності множинність реалізується як участь у дії більш ніж одного актанта, але при цьому на перший план виступає активна функція актантів, кожен з яких виконує дію, паралельну діям інших учасників цієї множинності. Сумісна дія спрямована на об'єкт (той самий або різні), але не може бути спрямована один на одного. Наприклад: *Перемиритися, док. Помиритися з усіма, багатьма, один з одним (про всіх або багатьох)*. СУМ, т.VI, с.226.

Значення кінцевої межі дії, процесу, тривання стану закладено на рівні словника і реалізується як послідовність фаз розвитку. Кожна фаза процесу співвідноситься з певним станом осіб. Стан, породжуваний однією з фаз, продовжується в інших фазах, які співвідносяться з крайніми часовими точками – коли процес ще не почався та коли він уже закінчився. Характеристикою є також послідовність часових фаз.

Дієслова БДД і РД мають значення **початку динамічного пересування** (*пострибати, поплигати*), **тривалого динамічного переміщення** (*поповозити, попотягати*), **завершеного (кінцевого) результативного переміщення** (*понабігати, посходитьися*).

Дієслова БДД і РД здатні передавати ситуацію, яка локалізується в часі, хоч не всі допускають точну локалізацію. Вони реалізують сему **не дуже довгий інтервал часу**

(поболіти); **досить тривалий інтервал часу** (*поперегнвати, попереглівати*); **короткий інтервал часу** (*полопатися, потрощитися*); **абстрактну часову локалізацію дії** (*поховатися, повибиратися*); **тривалу часову локалізацію дії** (*попошукати, попокрутитися*); **невизначену часову локалізацію дії** (*потелитися, попороситися*).

Значення дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії тісно пов'язані з часовою локалізацією дії та з її внутрішньою темпоральною межею. Ці значення, що входять до семантичної структури дієслів на словниковому рівні, у мовленнєвих побудовах ускладнюються додатковими відтінками, зумовленими семантико-синтаксичними відношеннями між предикатом і поширювачами його складу в реченні.

У **другому розділі** “Засоби вираження семантики дистрибутивності в дієсловах дії, стану та руху і переміщення на словниковому рівні” розглянуто словотвірні (префіксальний, суфіксальний і постфіксальний) типи дієслів БДД і РД.

Одним з найпродуктивніших засобів словотвору дієслів у сучасній українській літературній мові є префіксація. Водночас префіксація виступає й основним засобом видотворення. Тобто в структурі дієслова префікси мають подвійне значення: граматичне (з їхньою допомогою утворюється видова пара від безпрефіксних дієслів) і словотвірне. Префікси також кваліфікують дієслово за способами (родами) дії.

Дієслова розподільної і багатократно-дистрибутивної дії утворюються за допомогою префіксів *пере-, по-* та подвійних префіксів (*пороз-, пови-, понад-, пос-, повід-, пооб-, поу-, попере-, пона-, поза-, попри-*), які вказують на розчленування дії, поширеність її на кілька об'єктів, повторюваність, тривалість її перебігу та інше.

У “Словнику української мови” зафіксовано 347 дієслів з префіксом *пере-*, 326 – з префіксом *по-*, 1141 – з подвійними префіксами.

Дистрибутивні дієслова з префіксами *по-, пере-*, та подвійними префіксами представлені такими словотвірними моделями: *пере- +V, по- +V, пере- +V +ся, по- +V +ся*, де *V* – вербальна основа (напр. *пере+клеймити, пере+стріляти+ся, по+об+пилювати, по+об+шпарювати+ся, по+ховати+ся, по+стріляти+ся*).

Активні дієслова БДД і РД з префіксами *по-, пере-* та подвійними префіксами *поза-, пооб-, попри-, пона-, пови-* позначають фізичну дію, спрямовану на об'єкт. Такі лексеми поділяються на кілька підгруп: порушення цілісності предмета внаслідок надмірної дії, поділ на частини, втрата фізичних якостей (*потовкти, полушити пообпилювати, пообщипувати, повикорчовувати, поперепикати, позастругувати, поперешуувати*).

Подвійний префікс **понад-** дієслів БДД і РД може вказувати на не до кінця завершено, часткову результативну дію (*понадтісувати, понадрубувати, понадкушувати*).

Префіксальні дієслова БДД і РД позначають також **результативний процес руйнування, зіпсування предмета внаслідок фізичного впливу на об'єкт** (*перетовкти, попустошити, позагиджувати, понасмічувати*); **розумову діяльність суб'єктів, яка дає плідний результат** (*перечитати, попереучувати, повирошувати*), **поведінку багатьох суб'єктів** (*пооббріхувати, пообмовляти, поперебріхувати, поприбріхувати, пообдаровувати, пообдурювати, порозбріхувати*).

Окрему семантичну групу становлять дієслова з семантикою стану істот та фізичного стану природи. Серед дієслів стану БДД і РД особливо виділяється дієслова з префіксами **по-, пере-** та подвійними, які означають: а) **зміну фізичного стану суб'єкта** (*переглухнути, похрипнути*); б) **зміну фізичного стану об'єкта** (*помокнути, попересихати, поперетлівати*); в) **зміну психічного стану суб'єкта** (*побожеволіти, подичавіти, подуріти*). Виділяється також численна і своєрідна у формальному вираженні група дієслів з постфіксом **-ся**. Більшість перехідних дієслів емоційного і фізичного стану мають свої зворотні кореляти (*попересмажувати-попересмажуватися, переучувати-переучуватися*). Зворотні дієслова БДД і РД передають тривалу взаємно-зворотну дію (*перезнайомитися, перемигуватися, перецілуватися, перекликатися*).

Дієслова руху і переміщення, просторової локалізації можуть характеризувати як істот, так і неістот. У таких дієсловах префікс **пере-** та подвійні префікси **поза-, поу-, пов-, попри-, пос-, поз-, повід-, пооб-** вказують на напрямок переміщення. Префікси **по-, попо-** лише характеризують дію за часом (*посидіти, попоходити, попогуляти*).

Дієслова БДД і РД з префіксами **пов-, пос-, пови-, пон по-, пере-, пооб-** вказують на характер руху: а) **поступальний рух** (*повпускати, понаводити*); б) **обертальний рух** (*пообертатися, пообвиватися*).

Префікси **по-, пере-, попере-, поз-, пос-** можуть вказувати на напрям руху суб'єктів: а) **"через що-небудь"** (*поперескакувати, перепливати*); б) **"з місця на місце"** (*перекантувати, попереїдати*); в) **"перебування усюди, по багатьох місцях"** (*переплавати, походити*); г) **"з різних місць до одного"** (*позносити, позбирати, позбігатися, позлазитися*); д) **"зверху – вниз"** (*позвалюватися*). Префікс **повід-** вказує на **"рух багатьох від якогось місця, від чогось"** (*повідлітати, повідходити*); префікс **пови-** – на **"рух багатьох суб'єктів чи об'єктів звідкись – назовні"** (*повиходити, повиповзати, повиштовхувати*); префікс **поза-** – на **"рух багатьох кудись дуже далеко"**

на невизначену відстань" (*позалітати, позаповзати, позапливати*); префікс **пороз-** – на "рух багатьох у різних напрямках" (*порозпливатися, порозходитися*).

Різновидом поліпрефіксації є редуплікація, тобто повторення однакових префіксів у складі того самого дієслова. Українська мова на відміну, наприклад, від російської мови, має такий тип редуплікації, як префікс – **попо-**, що є засобом вираження розподільної та багатократно-дистрибутивної дії: *попоходити, попошукати, попоїсти, поповозити*. Крім цього значення, дієслова з префіксом **попо-** виражають значення "робити щось довго, як правило з великим напруженням".

Отже, семантика дієслів БДД і РД у межах різних груп дієслів аналізованого лексико-семантичного поля великою мірою залежить від лексичного значення похідних слів. Кожній групі властиві своєрідні функціонально-семантичні парадигми, до яких входять слова, спільні не тільки за тими чи іншими диференційними семами, а й за способами їх маніфістації.

Основним засобом вираження дистрибутивності у дієсловах є словотворчі префікси **по-, пере-** та подвійні префікси. Префіксальні дієслова виражають дистрибутивні значення з вказівкою внутрішньої межі дії (доконаний вид), а суфікси – дистрибутивні значення тривалої, повторюваної дії без вказівки на її внутрішню межу (недоконаний вид). Додатково використовується зміна наголосу (*пересипати-пересипати*) та чергування при зміні суфіксів (*перемолотити-перемолочувати*) або приєднання префікса (*наїхати-понаїжджати*). Постфікс **-ся**, наявний у структурі дієслів зворотного стану, також частково впливає на вираження дистрибутивних значень: *поперелякувати* виражає активну дію, *поперелякуватися* – стану. Подвійні префікси виражають своєрідні значення інтенсивності, результативності, тривалості дії. Тип префіксальної редуплікації -- **попо-** в українській мові є засобом вираження розподільної і багатократно-дистрибутивної дії, тоді як дієслова з префіксом **по-** можуть виражати і неповноту або частковість дії.

Третій розділ "Валентність і синтаксична сполучуваність дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії" присвячений аналізу валентністних характеристик дистрибутивних дієслів і їх реалізацій у структурі простого речення.

Дієслова розглядуваного поля у синтагматичних зв'язках функціонують переважно як тривалентні, менш представлені одно-, дво- і чотиривалентні дієслова.

1. Одновалентні дієслова БДД і РД. Це дієслова стану, які пов'язуються з суб'єктом актантом і вказують на зміну фізичного стану суб'єкта, результативну зміну психічного стану, результат тривалого процесу, що стосується багатьох (осіб, тварин),

припинення певного вияву емоцій багатьох суб'єктів, значення пасивної якісної ознаки предмета, та локалізацію суб'єкта у просторі.

Структура такої моделі речення: Р (прєдикат) + S (суб'єкт) // підмет у формі називного відмінка. Наприклад: *Дядьки стовбичили на майдані більше години, в них поболіли ноги, і деякі відійшли до тополь, щоб лягти або сісти. (Г.Тютюнник). Пошесть на людей почала стихати – чи то холод її задавив, чи всі ті, кому суджено було вмерти, перемерли (Панас Мирний); Йосип: Пам'ятаю, як ми тоді всі **поперелякувались**, а ваші маленькі аж ослабли! (М.Кропивницький).*

При прєдикаті стану може виступати суб'єктний актант, що виражає збірну множинність. Наприклад: ***Понаплоджувалося** тепер різної батярні, охочої заяцювати по залізницях (І.Вільде).*

2.Двовалентні дієслова БДД і РД – це перехідні дієслова активної дії. Вони можуть вказувати на результативну дію, спрямовану на множинний об'єкт, зіпсування вигляду або якостей об'єкта, цілеспрямовану дію з певною метою, результативну завершену дію і її нечітку локалізацію, результативний процес розумової діяльності суб'єкта, результативну дію, спрямовану на зміну зовнішнього вигляду осіб.

Структура такої моделі речення: Р (позицію якого займає перехідне дієслово) + S (суб'єкт)+ О (об'єктний актант). Наприклад: *Я собі **понасушувала і вишень, і груш, і яблук**, - буде на всю зиму (сл.Гр.); Хоч яке добре м'ясо, а одна погана муха **все перепаскудить** (Укр. нар. прислів'я); (Левко) "...став (Тимоха) жменями тягти гроші та в кишеню, та як ото поспішав, та й **порозсипав їх** чи трохи" (Г. Квітка-Основ'яненко).*

Своєрідні значення об'єкта реалізуються двовалентними зворотними дієсловами, в яких ролі суб'єкта і об'єкта чергуються. Вони поділяються на кілька семантичних груп: дієслова, що виражають соціальні стосунки між суб'єктами, результат процесу мислення, розміщення суб'єктів у просторі, рух багатьох суб'єктів у різних напрямках.

Структурна модель такого речення: S + Р +О, у якій об'єктний актант реалізується на основі діатези: *хто з ким*, на яку нашаровується дистрибутивне значення ("про всіх, багатьох"). Наприклад: *Як звичайно буває в поїзді, всі в купе **перезнайомилися, розговорились** (О.Кобилянська).*

У випадку вираження доцентрового руху багатьох суб'єктів прєдикативна основа поширюється обставинним детермінантом (в одно місце): *Краще б відпочила яку часинку, поки не **позлазяться до хати твої** (М.Стельмах).*

Серед **тривалентних** дієслів БДД і РД з прєфіксом **пере-** найбільш численними є лексеми із значенням: знищення суб'єкта за допомогою чогось; дії, спрямованої на об'єкт з відповідною метою; дії спрямованої на процесуальне оновлення предмета за допомогою

чогось; зіпсування об'єкта за допомогою чогось; локалізації суб'єктів у просторі; переміщення кого-небудь з певною метою, групами у якесь місце; переміщення суб'єктів звідкись кудись (з одного місця в інше).

Структурна модель такого речення: 1) S + P + O + I (знаряддя, матеріал чи засіб пересування), в якій на субстантивну семантику нашаровується дистрибутивне значення (“багато чого-небудь”, “про всіх або багатьох”). Наприклад: *Молодші (молдувани) нахвалялися не пустити **ворогів** на виноградники, **перестріляти з рушниць** (М.Коцюбинський); Панки втирали полами роз'юшені види та носи, **позамазували кров'ю жупани** (І.Нечуй-Левицький.); 2) S + P + O + Loc (локатив): **На них (стеблах)** показалися купками, як би хто **поналіплював, стручки** (Жарт., тв., 1954, 331); **Як з камінних вулиць позмивав** дощ останні **плями крові**, як на тисячних бойовищах зацвіли скромні волошки, я підвів голову і глянув навколо (П.Ірчан); **Порозсаджували на підводах їх (в'язнів)** (А.Головко); Привезли (панські слуги) кармарену, люструну, позументів; ото зараз пошили нам запорізькі жупани і що треба, з **степу понаводили волів, коней і Пашу** (коня) привели (О.Стороженко).*

Чотири позиції можуть відкривати дієслова БДД і РД з подвійними префіксами, що виражають: дію суб'єкта, спрямовану на об'єкт з відповідною метою, і виконувану за допомогою якогось знаряддя, у багатьох місцях; рух об'єкта чи суб'єкта звідкись – кудись, на чомусь (за допомогою чогось), з відповідною метою.

Структурна модель такого речення: S + P + O + I + Loc. До предикатних актантів вводиться локативний компонент, виражений найчастіше словосполученнями (“в одне місце”, “у багатьох місцях”). Наприклад: *Він (Конюшний) негайно став із постелі, знайшов **ножиці** - ... і обережно **понадстригував усіх слуг** (ножицями), що у челядній спали, потроху **над ухом**, так як йому король (Д.Бокаччо); **Косарів** звідкілясь **понаводив** (Паценко) і **покосив, і все** до зілиночки у **двір на конях позвозив** (Б. Грінченко).*

На відміну від категорії часу, способу, особи, категоріальні значення способів дії тісно пов'язані з семантикою дієслів. Ці зв'язки надзвичайно міцні, підтвердженням чого є розмежування лексичних значень слова за графемою дистрибутивності, яка виявляється у валентнісних характеристиках дієслів і їх реалізаціях у структурі речення, хоч валентнісний потенціал лексем може змінюватися, розширюватися у контекстних умовах або виражатися імпліцитно зі зменшеним потенціалом сполучуваності.

У мікрополі активної дії домінують дво- та тривалентні дієслова БДД і РД. У мікрополі руху і переміщення (суб'єктів, об'єктів) переважають тривалентні дієслова, а в мікрополі характеристики стану – одновалентні. У контекстуальних умовах дієслова можуть реалізуватися як п'ятивалентні. Структурна модель такого речення: S + P + O +

Ad (адресат) + I + Loc. Наприклад: *Гості з усіх кінців попривозили машинами іграшки і солодоці для дітей сиріт*. Однак частіше у реальних контекстних умовах не всі семантичні компоненти (представлені імпліцитно) можуть діставати формальне вираження.

Висновки

У **висновках** узагальнено результати проведеного дослідження. Відзначено, зокрема, що лексико-семантичне поле дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії формується граматичними, морфологічними і синтаксичними засобами у взаємодії з лексичними та словотвірними засобами, що входять до тієї самої семантичної сфери. Породжуючись елементами різних рівнів мови, лексико-семантичне поле розкривається в системі змістових варіантів за різними ознаками. Способи (роди) дії, виділювані в дієсловах, розглядаються як семантичні ознаки цього розряду, які мають пояснювальну силу щодо реалізації видових особливостей окремих лексико-граматичних груп. Лексико-семантичне поле дистрибутивності характеризується наявністю словотворчих морфем, які модифікують результативне (рідко нерезультативне) значення перебігу дії, виражаючи відтінки повноти охоплення дією певної множинності суб'єктів (об'єктів). Ядерна сема дистрибутивності об'єднує дієслова кількох мікрополів (темпоральності, повторюваної дії, переміщення у просторі, характеристики стану людини та їх предметної діяльності), кожен з яких виявляє специфічні ознаки. Способові значення дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії тісно пов'язані з часовою локалізацією та з її внутрішньою темпоральною межею. На ці значення, що входять до семантичної структури дієслів БДД і РД на словниковому рівні, у мовленнєвих побудовах нашаровуються додаткові відтінки, зумовлені семантико-синтаксичними відношеннями між предикатом і поширювачами його складу.

Лексико-семантичне поле дієслів БДД і РД полісемічне і виявляє складну організацію. Аналіз поля дієслів БДД і РД виявив зв'язки за ідентичністю, близькістю і контрастністю сем. На ідентичності сем основані родо-видовий, синонімічний, градуальний зв'язки та перетин сем мікрополів. За близькістю змісту сем виділяються зв'язки: фазовий, темпоральний, інструментальний, локальний. За контрастністю змісту виділяється антонімічний зв'язок.

Найхарактернішою рисою граматичної будови української мови є префіксальна редуплікація, тобто повторення однакових префіксів у складі того самого дієслова. Дієслова з префіксом *попо-*, крім значення дистрибутивності і розподільності, виражають також довготривалість дії. Виокремлюються (передусім структурно-семантично) з-поміж усіх інших словотвірних типів дієслів БДД і РД.

Префіксальні і безпрефіксальні дієслова виявляють внутрішні інтенційні ознаки на рівні слова і характеризуються особливостями синтаксичної сполучуваності з іншими словами у реченні. Одновалентні дієслова БДД і РД з префіксами *пере-*, *по-* та подвійними за формальними ознаками одновалентні, але семантично – двовалентні. Двовалентні дієслова об'єднуються в кілька груп за ознакою спрямованості / неспрямованості дії на об'єкт, що виявляється в категорії перехідності / неперехідності. До них належать і взаємно-зворотні дієслова БДД і РД. Ієрархічно вищою ланкою в системі валентних можливостей дієслів БДД і РД є три актантні позиції: суб'єкта, об'єкта і засобу дії. Чотирма актантами характеризуються дієслова БДД і РД, які у своїй семантиці прогнозують “модифікацію об'єкта”, “переведення його в інший якісний стан”, тощо. Чотиривалентні і п'ятивалентні дієслова БДД і РД можуть означати “переміщення об'єкта з місця на місце певним засобом”. Проте в актах комунікації одновалентні та двовалентні дієслова можуть виявляти і більшу синтаксичну сполучуваність.

Отже, семи дистрибутивності, які відображають сукупність ознак позначуваної дієсловом дії (процесу, стану) і є мінімальними одиницями смислу номінативного словесного знака, ускладнюються у синтагматичних побудовах відповідно до орієнтації на виконання дієсловом предикативної функції. Нашарування додаткових граматичних значень на лексичні значення багатоваріативне, хоч окремо взяті способи дієслівної дії однотипні за аспектуальною семантикою.

Модель системи значень лексико-семантичного поля дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії являє собою групування лексичних одиниць на основі семантичного і функціонального принципів. Виділені за визначеними в дослідженні ознаками угруповання являють собою системні утворення, характерні для будь-якої системи з її зв'язками та відношеннями.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНІ В ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ

1. Мединська Н.М. Дієслова розподільної та багатократно-дистрибутивної дії з префіксом *пере-* в сучасній російській і українській мовах // Система і структура східнослов'янських мов: Міжкафедральний збірник наукових праць. – К.: УДПУ, 1997. – С.109-114.
2. Мединська Н.М. Дієслова розподільної та багатократно-дистрибутивної дії з префіксом *по-* в сучасній українській мові (у зіставленні з російською мовою) // Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць / НПУ ім. М.П.Драгоманова. – К., 1998. – С.88-92.

3. Мединська Н.М. Граматична семантика дієслів багатократної дії з подвійними префіксами в сучасній українській мові (у зіставленні з російською) // Система і структура східнослов'янських мов: Міжкафедральний збірник наукових праць. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 1998. – С.198-202.
4. Мединська Н.М. Вираження ступеня інтенсивності дії в лексико-семантичній групі дистрибутивних дієслів // Система і структура східнослов'янських мов: Міжкафедральний збірник наукових праць. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 1999. – С.48-54.
5. Мединська Н.М. Семна організація структури дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії // Система і структура східнослов'янських мов: Міжкафедральний збірник наукових праць. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2000. – С.16-23.

АНОТАЦІЯ.

Мединська Н.М. Структура семантичного поля дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії. – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2000.

У дисертаційній роботі комплексно досліджено аспектуальну семантику дистрибутивності на основі аналізу лексико-семантичного поля дієслів багатократно-дистрибутивної (БДД) і розподільної дії (РД). Аналіз дієслів проведено у семантичному, словотвірному і функціональному аспектах на матеріалі вибірок з "Словника української мови" в 11-ти томах, текстів української літератури, у сфері яких виявляється специфіка реалізації досліджуваних дієслів. У роботі описано групи дієслів БДД і РД за спільними ознаками, охарактеризовано типи зв'язків між мікрополями. Проведено аналіз дієслів БДД і РД за формальними засобами вираження дистрибутивності, охарактеризовано дієслова БДД і РД за внутрішніми інтенційними ознаками і синтаксичною сполучуваністю. Встановлено специфіку БДД і РД у заповненні ними позицій в структурі простого речення.

Ключові слова: аспектуальність, способи (роди) дієслівної дії, дієслова багатократно-дистрибутивної і розподільної дії, лексико-семантичне поле, лексико-семантичні групи, валентність.

АННОТАЦИЯ.

Медынская Н.Н. Структура семантического поля глаголов многократно-дистрибутивного и распределительного действия. – Рукопись. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01. – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2000.

В диссертационной работе осуществлен комплексный анализ лексико-семантического поля глаголов многократно-дистрибутивного (МДД) и распределительного действия (РД) (1814 единиц), извлеченных из "Словника української мови" в 11-ти томах. Исследование проведено в семасиологическом, функционально-семантическом и словообразовательном аспектах, что дало возможность выделить основные семантические, грамматические, словообразовательные и синтаксические признаки глаголов многократно-дистрибутивного и распределительного действия.

Установлено, что дистрибутивность противопоставляется другим способам глагольного действия по признаку кратности / не кратности, многократности / однократности действия.

Дистрибутивные глаголы выражают множественность субъектов действия и неполную реализацию количественного противопоставления его протяженности. Определена их специфика, которая проявляется в значении действия, повторяемого через временной промежуток и распределяемого между многими субъектами или предметами в определенной последовательности – один за другим.

В диссертации исследована семантическая структура многократно-дистрибутивного и распределительного действия, представляющая собой иерархическую совокупность сем: базовых денотативных, дополнительных денотативных, коннотативных и дополнительных аспектуальных.

Описано лексико-семантическое поле глаголов МДД и РД, характеризующееся грамматическими, морфологическими и синтаксическими показателями во взаимодействии с лексическими и словообразовательными показателями той же семантической сферы.

Для лексико-семантического поля дистрибутивности свойственны словообразовательные морфемы, модифицирующие результативное (редко нерезультативное) значение протяженности действия, с оттенком полноты охвата

действием определенного количества субъектов (объектов). Ядерная сема дистрибутивности объединяет глаголы нескольких микрополей (темпоральности, повторного действия, движения в пространстве, характеристики состояний человека и его предметной деятельности), каждое из которых характеризуется специфическими признаками.

Установлено, что лексико-семантическое поле глаголов МДД и РД составляют: 1) глаголы активного действия; 2) глаголы МДД и РД, характеризующие физическое и психическое состояние субъектов или изменения в природной среде; 3) глаголы МДД и РД движения.

При анализе поля МДД и РД выявлены связи, основанные на идентичности, близости и контрастности сем, а также характерные связи с лексико-семантическим полем взаимного и совместного действия и темпоральности.

Особо важным показателем специфики строя украинского языка является префиксальная редупликация – приставок (*по-* + *по-*) в составе одного глагола. Глаголы с приставкой *попо-*, кроме значения дистрибутивности и распределительности, выражают также значение длительной протяженности действия.

Приставочные и бесприставочные глаголы с определённой интенцией на уровне слова имеют особенности синтаксической сочетаемости с другими словами в предложении.

Одновалентные глаголы МДД и РД с приставками *пере-*, *по-* и двойными приставками, указывающие на изменения физического, психического состояния субъектов, изменения внешнего облика субъектов, по формальным показателям – одновалентны, а семантически – двухвалентные (*перехворіти на якусь хворобу*). Двухвалентные глаголы объединяются в несколько групп по показателям направленности действия на объект, реализованного на основе значения переходности. Это, в основном, глаголы активного дистрибутивного действия со значением восстановления, перевоплощения объекта. К двухвалентным глаголам примыкают и взаимно-возвратные глаголы МДД и РД. Высшим звеном в системе валентных возможностей является модель с тремя актантами позициями: субъекта, объекта и орудия действия. Четырехвалентные и пятивалентные глаголы МДД и РД выражают передвижение объекта с одного места на другое (*поприводити, поперевозити: хто, що, кому, чем, куди*). Однако в речи одновалентные и двухвалентные глаголы могут реализовать и трехвалентную синтаксическую сочетаемость: *хто, що, чем*.

Проведенное исследование свидетельствует, что рассмотренные в диссертации по определенным показателям группы представляют собой системные образования, с

характерными для любой системы связями и отношениями. Модель системы значений лексико-семантического поля глаголов МДД и РД – это группировки лексических единиц на основе семантического и функционального принципов.

Ключевые слова: аспектуальность, способы глагольного действия, глаголы многократно-дистрибутивного и распределительного действия, лексико-семантическое поле, валентность.

ANNOTATION.

Medynska N.M. The Structure of Semantic Area of Verbs of Recurrence of Distributive and Narrative Action. – Manuscript. Dissertation for getting scientific degree of Candidate of Philological Science. – Specialized field 10.02.01 – Ukrainian language. – National Pedagogical University of M.P.Dragomanov, Kyiv, 2000.

The dissertation deals with aspectual semantics of distribution on the bases of lexical and semantic area analyses of verbs of recurrence of distributive and sharing action. The analyses was carried out in semantic, word-building and functional aspects on the material of extracts from “The Ukrainian Language Dictionary” in eleven volume and texts of Ukrainian literature in where the researched words were specified.

There are descriptions of groups (subgroups) of lexical and semantic areas of verbs as to their common features and types of connection between them are characterized. The analyses of the verbs is realized according to formal ways of expressing distribution. They are also characterized according to inner intensive and semantic reciprocity.

Their position has been defined in a simple sentence.